

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ЧЕНЦОВА Надія Володимирівна

ДОКУМЕНТИ КОША НОВОЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ЯК ДЖЕРЕЛО
ДО ІСТОРІЇ КАТЕРИРОСЛАВЩИНИ

07.00.09 - Історіографія, джерелознавство
і методи історичного дослідження

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата
історичних наук

Дніпропетровськ - 1992

Робота виконана на кафедрі
Дніпропетровського державного ун

історичної
00819940 (V)
верситету.

Наукові керівники - доктор історичних наук,
професор Болебрух А.Г.

заслужений діяч науки і техніки України,
доктор історичних наук,
професор Ковальський М.П.

Офіційні опоненти - доктор історичних наук,
професор Швидько Г.К.

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Абросимова С.В.

Провідна установа - Запорізький державний університет

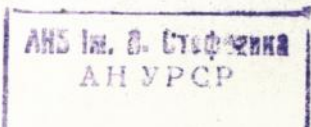
Захист відбудеться "23" листопада 1992 р. о 13 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради К.053.24.06 по присуд-
женню вченого ступеня кандидата історичних наук в Дніпропетров-
ському державному університеті /320625, ДСП Дніпропетровськ-10,
проспект Гагаріна, 72, Дніпропетровський держуніверситет, корпус I,
аудиторія 604/.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці
держуніверситету.

Автореферат розіслано "23" XI 1992 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради
кандидат історичних наук
доцент

ТУТИК Л.С.

I. ЗАГАЛНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. В період становлення української державності актуальним є звернення до історичного минулого українського народу, використання його великого історичного досвіду на основі широкого залучення достовірних даних про природу і походження українського суспільства. Історія запорозького козацтва як явища світового значення, що справило колосальний вплив на долю українського народу, була об'єктом численних досліджень, наукова цінність яких в значній мірі залежала від рівня і об'єму джерельної бази, на яку вони спиралися. Одним з небагатьох документальних комплексів, що досить глибоко і всебічно відображає процеси, характерні для окремого стану українського суспільства на етапі його формування, є архівне зібрання документів останньої Запорозької Січі. Реконструкція змісту цього джерельного комплексу є доцільною для розширення джерельної бази досліджень і підвищення її інформаційної віддачі шляхом удосконалення методів дослідження, принципів наукової обробки і аналізу фактів, які в ньому зосереджені.

Вирішення цього питання лежить в одній площині розв'язання проблем джерелознавчого і конкретно-історичного характеру, коли аналіз джерел, що залучаються для вивчення певних історичних явищ і процесів, у своїй прагматичній побудові має безпосередній вихід на потреби проблемно-історичного дослідження, які мають тенденцію до розширення, ускладнення кола досліджуваних проблем і залучення інформації, безпосередньо не вираженої у джерелах.

Джерелознавчий аспект даної роботи полягає у розкритті значення комплексу документів Коша Запорозької Січі як фактору локальної історії, встановленні його внутрішньої структури, ступеня автентичності і вірогідності окремих джерел, що його складають. Створення на їх основі системи науково-історичних фактів, які висвітлюють роль запорозького козацтва в історії Степового Подніпров'я, дасть можливість вирішити питання про інформаційні можливості всієї сукупності джерел відносно названої проблематики. "З'ясування ступеня репрезентативності джерел відносно досліджуваного епізоду історичної дійсності - та область джерело-

знавства, де воно найбільше зливається з історичною побудою¹.

В 30-х р. XVIII ст. з поверненнм в південні степи запорозького козацтва відновлюється Запорозька Січ. В умовах назрівачої війни з Туреччиною, царський уряд мав на меті використати їх військовий досвід. Але діяльність козацтва не обмежувалася військовим аспектом. На цей час практично завершився еволюційний процес переходу його від маловійськової громади з екстенсивним засобом експ. атації природних багатств своєї території до державної організації з осідлою чиборобською господарською діяльністю інтенсивного характеру. Основу її склало: тірське господарство з використанням вільнонайманої праці та визрівачими в його надрах еле. ментами буржуазних відносин.

Специфіка економічного розвитку території, заселеної запорожцями, поєднувалася з особливим політичним статусом Запорозжя в складі Російської держави: як і раніше воно зберігало автономію. У суспільно-політичному відношенні державна організація, яка успадкувала назву Запорозької Січі, базувалася на патріархально-демократичних традиціях і самоврядуванні. Отже, суспільно-економічний устрій Запорозької Січі різко відрізнявся від феодальних порядків самодержавної Росії. А наявність великої кількості вільних земель і перспектива отримання власної волі, вабили на Запорозжя тисячі почеволених людей. З цим не міг не рахуватися царський уряд: поступово, шляхом обмежень прав, наступу на козацькі землі, намагався він реорганізувати Військо Запорозьке і підпорядкувати його собі. Коли ж прагнення запорозького козацтва до самостійного вирішення своїх проблем в поєднанні з економічними успіхами досягли загрозливого для влади самодержавства рівня, російський уряд вдався до прямого знищення запорозького козацтва. "Заводя собственное хлебопашество, ратторгали они тем самым осознание зависимости их от престола нечего, и помышляли, конечно, составить из себя переди отечества область совершенно независимую, под собственным своим местным управлением", - таким було одне з основних звинувачень на адресу козаків².

1. Тартаковский А.Г. Некоторые аспекты проблемы доказательности в ист. источниковедении // История СССР. - 1973. - № 6, - С.69.

2. Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830. - Т.20. - С.191.

Об'єктом пропонованого дослідження є фонд Коша Запорозької Січі /далі-ф. д. КЗС/ - комплекс документів архіву головного розпорядчо-виконавчого органу Нової Січі - Запорозького Коша. Фондоутворювачем зібрання була Військова запорозька канцелярія - складова частина механізму державного управління Запорозької Січі. Фонд складається з майже 25 тис. документів, що охоплюють період з 1713 до 1776 р., основні. Їх масив створений в період існування Нової Січі - час від повернення запорозьких козаків з під влади Криму в 1734 р. до ліквідації Запорозької Січі в 1775 р.

Документи фонду стосуються господарського становища, соціально-правової організації, дипломатичної і військової історії Запорозької держави. Фонд КЗС є комплексом джерел, що характеризуються значною видовою різноманітністю, розмаїттям форм документів. Велика частина серед них - це черчетки і відпуски, документи, які відклалися в процесі діяльності січового уряду, але представлені також оригінали діловодних, статистичних та терміалів. Наявність в зібранні копій документів за 1713 р. обумовило розширення хронологічних меж дослідження від часу заснування Нової Січі до чинної межі - 1713 р., і включення цих джерел у сферу вивчення через те, що вони мають важливе значення для вивчення передумов відродження запорозького козацтва і важливих перетворень, пов'язаних з реорганізацією управління колишнього Запорозжя.

Вивчення фонду Коша Нової Запорозької Січі має наукове і практичне значення. Детальний огляд великого масиву документальних джерел з історії останньої Запорозької Січі є закономірним етапом для поглиблення досліджень з історії запорозького козацтва, тим більше, що структура джерельної бази студій такого спрямування до цього часу залишається не визначеною. Актуальність дослідження полягає також у відсутності як джерелознавчих розробок, які б розкривали інформаційні можливості документального комплексу, так і публікації всього масиву документів. Залишається незапровадженою до наукового обігу значна кількість документів, яка здатна внести багато цінної та активної достовірної інформації щодо давніх аспектів історії запорозьких земель сер. - др. пол. XVIII ст., а також спростувати поширені в історичній науці уявлення про безплідність українських степів

цей період і "цивілізаторські" заходи самодержавства по їх освоєнню.

Ступінь розробленості теми. Вивчення документів Коша Нової Запорозької Січі і використання його документів для реконструкції історії запорозького козацтва розпочалося з сер.ХІХ ст. Вперше архів був опрацьований А.О.Скальковським, який розшукав його і довгий час зберігав. Саме він видав першу працю написану на січових документах. Її поява мала великий вплив на сучасників і визначила проблематику наукових студій багатьох дослідників. Віддаючи належне копії роботі А.Скальковського над впорядкуванням архівного зібрання, історики значно критичніше оцінювали наукову вартість його праць. Однак, саме Скальковський вперше ввів до наукового обігу невідомі раніше документи і створив на їх основі власну історичну концепцію історії запорозького козацтва, безумовно сільною стороною якої був показ запорозького козацтва не як руйнівної сили, а людської спільності, заснованої на певних економічних, суспільних і політичних підвалинах.

Праці А.Скальковського довгий час були єдиними великими дослідженнями з історії козацтва, за ним утвердилася слава "першого історика Запорожжя". Поява "Истории Новой Сечи" дала поштовх інтенсивному науковому пошуку документів запорозької доби, почасти, дослідники змушені були вдаватися до нього через те, що не мали доступу до зібрання А.Скальковського. Протягом невеликого періоду часу з'явилися публікації запорозьких документів, що зберігалися в архівах Петербурга, Києва, Харкова, знайдені і прокомментовані П.Івановим, О.Андрієвським, П.Ефименком, І.Каманінім. Як правило, введені ними до наукового обігу вибірки документів були проблемного характеру, вони стосувалися офіційних відносин російських державних установ і Запорозької Січі /П.Іванов, І.Каманін/, внутрішнього устрою Січі, козацько-татарських взаємовідносин /О.Андрієвський/, біографія запорозьких діячів /П.Ефименко/.

В окремих статтях автори торкалися деяких аспектів історії Нової Січі; так, І.Теличенко розглянув накази Війська Запорозького своїм депутатам у Комісії для складання "Нового Уложения" в 1767 р., економічні засади розвитку козацької громади характеризував А.Шиманов, М.Лобавський, О.Лещицький. Ряд популярних

нарисів з історії останніх днів Запорозжя привертала до себе увагу наявністю цікавого етнографічного і краєзнавчого матеріалу /М.Марковтн, Г.Надхтї М.Сементовський, І.Мичура/.

Активізація діяльності різних археографічних установ по виявленню історичних джерел запорозької доби, сприяла знаходженню нового комплексу документальних матеріалів, які були продовженням запорозького архіву А.Скальковського. Їх публікація доповнила наведену істориком у своїх працях інформацію. Особливо плідною була у цьому напрямі діяльність Одеського товариства історії та старожитностей, популяризаторська діяльність журналу "Киевская старина", на сторінках якого друкувалися А.Скальковський, О.Андрієвський, Д.Яворницький.

Величезна заслуга у створенні репрезентативної джерельної бази для вивчення історії запорозького козацтва належить Д.І.Яворницькому. Ним були укладені і видані збірники документів запорозької доби, зібрані різноманітні джерела, комплексне вивчення яких дає найбільш повне уявлення про процеси, що відбулися на Запорозжі в часи існування Нової Січі¹. Д.І.Яворницький розвинув теорію еволюційного розвитку низового козацтва, обґрунтував положення про провідну роль запорожців у з'явленні і освоєнні Степового Подніпров'я.

Концептуальне значення для дослідження історії запорозького козацтва мали праці видатних українських істориків В.Антоновича, М.Грушевського, які розглядали Запорозьку Січ як невід'ємну частину загальноукраїнської історії.

З початком ХХ ст. проблематика наукових студій з історії Нової Січі розширюється. До вивчення наказів запорозьким депутатам знову звернувся А.Флоровський, про церковну справу на Січі писав О.Левицький, про освіту – Ф.Щербина, взаємовідносини Запорозжя і російських державних структур аналізував Б.Загоровський.

Історія освоєння запорозькими козаками степових просторів була об'єктом досліджень певного кола істориків і краєзнавців Катеринославщини: Д.Яворницького, Я.П.Новицького, В.А.Віднова

---

1 Яворницький Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. СПб., 1888; Його ж. Источники для истории запорожских казаков. Владимир, 1903.

/Степового/, М.Комар, А.Каденка. Праці останніх авторів мали, в значній мірі, описовий характер і базувалися на вже відомих джерелах. Проте, цим дослідникам належить ряд цікавих поглядів, які можуть послужити і сьогодні, серед них, оцінка переселенських рухів на Запорозжі В.Бідновим¹.

Безпосереднє вивчення документів Кош Запорозької Січі розпочалося в 20-ті роки на базі історико-філологічної секції ВУАН, вчені якої за короткий час підготували серію наукових праць з залученням в тім чи іншій мірі матеріалів січового архіву. Соціально-політичний та економічний розвиток Запорозжя в сер.ХІІІ ст. став предметом дослідження Н.Василенко-Полонської, М.Кириченко, які виявили місце товарно-грошових відносин в економіці Січі. Аналізуючи наслідки політики царського уряду в питанні колонізації запорозьких земель, вона піддала сумніву доцільність таких заходів, відзначила їх політичну спрямованість². До аналогічного висновку дійшов і С.Шамрай³. Природо-соціальних рухів в Запорозькій Січі досліджували на матеріалах архіву О.Рябінін-Скляревський і В.Греков. Перший автор розглянув заворушення в запорозькій команді, яка здійснивала похід по Дунаю під час російсько-турецької війни 1768-1774рр., другий - виступ козаків Корсунського куреня, обидві статті були написані безпосередньо на двох архівних справах, і це було новим кроком у розробленні документів фонду.

Систему державного управління, діяльність деяких адміністративних структур, юридичні відносини на Запорозжі вивчав М.Слабченко⁴. Як специфічну рису державного утворення /а саме таким

1 Біднов В. Матеріали для історії колонізації бунших запорозьких владений. Катеринослав, 1914.

2 Василенко-Полонська Н. З історії останніх часів Запорозжя // Записки історико-філологічного відділу УАН. К., 1926, - №. IX.

3 Шамрай С. До історії залучення Степової України в ХІІІ ст. /Крилівщина та Лизаветчина/ // Записки історико-філологічного відділу УАН. К., 1929. - №. XXIV.

4 Слабченко М.Б. Соціально-правова організація Січі Запорозької. Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. К., 1927. - Річ.3; Його ж. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці Комісії... - К., 1929. - Вип.6.

він вважав Запорозьку Січ/ М.Слабченко виділив міліт. ізацію всіх сфер її життя. Деякі питання історії останньої Запорозької Січі піднімалися в оглядах М.Ткаченка /утворення Нової Сербії/, Є.Загоровського /запорозько-російська митна політика/, М.Арії Слабченко /запорозькі печатки/. Розроблення запорозької проблематики окремими істориками велось паралельно з великою роботою по підготовці видання опису матеріалів архіву. Але на початку 30-х років ця робота була згорнута.

Протягом тривалого часу документи Коша практично не використовувалися дослідниками, лише в к.50-60-х р. з'явилися кілька робіт з історії Запорозької Січі В.О.Голобуцького та О.М.Апанович¹. Написані повністю на архівних джерелах, праці В.Голобуцького дали нову інтерпретацію багатьом подіям і яв.там, що мали місце на Січі. Але введення автором документів до наукового обігу проводилося без опису джерел. Загальну характеристику фонд. Запорозького Коша разом з виділенням певних груп історичних джерел для О.М.Апанович², вона вперше показала їх значення в висвітленні окремих проблем історії козацтва.

Активізація на сучасному етапі досліджень з історії українського козацтва взагалі, і Чорної Січі в тому числі, дозволяють говорити про подальше їх поглиблення.

Таким чином, незважаючи на досить сталу увагу істориків до проблем історії Нової Січі, джерельна база їх досліджень залишалася обмеженою. Після введіння до наукового обігу окремих справ фонду Коша Запорозької Січі та вибіркових публікацій документів з нього, комплексне джерелознавче вивчення всього корпусу джерел не проводилося. Не встановлювалися походження, еволюція, генетичні зв'язки документів, які склали фонд. Залишається не з'ясованою ступінь репрезентативності джерельного комплексу відносно цілого ряду наукових проблем, в тому числі, і ролі запорозького козацтва в освоєнні і розвитку земель Степового Подніпров'я.

Мета даного дослідження полягає у встановленні інформаційного потенціалу документальних джерел, що склали фонд КЗС, з'ясу-

1 Голобуцький В.А. Запорожское казачество. - К., 1957. Його ж.

Запорозька Січ в останні часи свого існування. - К., 1961;

Апанович О.М.: Збройні сили України пер.пол.ХVIII ст. - К., 1909

2 Апанович О.М. Архів Коша Запорозької Січі // Архіви України.

- 1990. - № 6.

ванні: ступеня їх репрезентативності і вірогідності для висвітлення проблеми участі запорозького козацтва в історичному розвитку і заселенні Катеринославщини.

Реалізація мети дослідження передбачає розгляд наступних проблем:

1. З'ясувати походження фонду КЗС, особливостей діловодства Військової канцелярії як його фондоутворювача, визначення його місця в структурі джерельної бази дослідження історії запорозького козацтва.

2. Здійснення класифікації та систематизації джерел з урахуванням їх видових ознак, залежності між формулярами документів, їх соціальними функціями та ступенем достовірності і повноти інформації, яку вони несуть.

3. Застосовуючи комплекс методів історичного дослідження встановити вірогідність джерельної інформації з даної проблематики.

4. На основі комплексного дослідження фонду КЗС з'ясувати можливості його використання для розгляду питання про роль запорозького козацтва в історії Катеринославщини з урахуванням наступних аспектів:

- експансіоністська політика царського уряду відносно Запорозької Січі в сер. - др. пол. XVII ст.;

- особливості господарсько-адміністративного устрою запорозьких земель;

- заходи Запорозького Коша, спрямовані на збереження права володіння і закріплення території Вольностей Запорозьких.

Теоретико-методологічною базою дослідження є досягнення сучасного теоретичного і прикладного джерелознавства з проблем встановлення вірогідності джерельної інформації, з'ясування структури, загальних функцій джерел, розроблені в працях таких вчених, як О.М.Медушевська, І.Д.Ковальченко, С.О.Шмідт, О.П.Пронштейн, А.Г.Тартаковський, Л.В.Мілов, В.І.Стрельський. Питання класифікації і систематизації джерел вирішено шляхом застосування типово-видової схеми класифікації, обґрунтованої в наукових дослідженнях Л.М.Пушкарьова, С.М.Каштанова, М.П.Ковальського.

Оскільки робота має комплексний характер, доцільним є використання принципів і методів різних наук: історико-генетичного

та історико-порівняльного методів, формулярного і кількісного, а також системного підходу і структурного аналізу.

Джерельну базу дослідження складають джерела різного видового походження, за допомогою яких можна з'ясувати ступінь вірогідності і повноти інформації комплексу джерел, що виступають об'єктом вивчення. Серед них виділяються: а/ введені до наукового обігу шляхом публікацій в збірниках документи; б/ не введені до наукового обігу архівні документи; в/ наративи. До першої групи джерел відносяться документи надруковані в "Актах, относящихся к истории Южной и Западной России", "Архиве Юго-Западной России", "Полном собрании законов Российской империи", в збірниках документів укладених О.Андрієвським, Д.І.Яворницьким, Я.П.Новицьким. До другої належать запорозькі документи, що відклалися в архівних зібраннях ЦДАДА /м.Москва/, фондах Колегії іноземних справ, Малоросійських справ /ф.124/, фонді Сенату, Комісії для складання "Нового Уложения", а також в архівах Київської і Генеральної військової канцелярії, другої Малоросійської колегії /ф.54/ /м.Київ/. До наративних джерел, на які можна опиратися в розкритті даної проблематики, відносяться: історичні описи С.І.Мишецького, В.Чернявського, записка Х.Мачштейна, мемуари запорозців М.Коржа та І.Розсолоди.

Основні положення дисертації, що виносяться на захист:

1. Проведення комплексного джерелознавчого дослідження документальних джерел фонду Коша Нової Запорозької Січі дає можливість виявити документи, що розкривають різноманітні аспекти не тільки загальної української, але і локальної історії.

2. Даний корпус джерел є репрезентативним відносно подій, які вони відображають, на його підставі можна побудувати систему науково-історичних фактів, достатніх для обґрунтування висновків як загального, так і конкретного характеру.

3. Документальні діловодні джерела, що складають фонд Коша, автентичні.

4. Дослідження формулярів документів шляхом застосування формулярного аналізу, дало можливість виділити їх загальні риси, особливості, встановити однотипні групи і серед них виявити різновидності документів.

5. Важливим напрямом вивчення діловодних документів, як

історичних джерел є системний підхід, розгляд процесу становлення і історії структур управління і їх діловодства.

6. Діяльність Запорозької Військової канцелярії визначалася її положенням як складової частини механізму управління Запорозької Січі, в її діловодстві особливо відчувалася поступова бюрократизація управлінських структур Січі, яка відбувалася, в значній мірі, через намагання російської влади уніфікувати систему державного управління Запорозжям. На основі репрезентативної джерельної бази встановлені структура і функції, прийоми і методи діяльності Військової канцелярії.

7. В процесі дослідження з'явилася можливість конкретизувати участь запорозького козацтва в освоєнні і розвитку земель Степового Подніпров'я: уточнені дані про територіально-адміністративний поділ Запорозьких Вольностей, деякі особливості їх господарського і культурного розвитку. Встановлено, що уряд Січі намагався, починаючи з сер. 50-х р.ХУІІІ ст., регулювати і спрямовувати процес залюднення своїх земель. Політика російського уряду відносно Січі зумовлювалася його прагненням повністю підпорядкувати собі Військо Запорозьке, змінити його традиційний устрій, перетворити козаків у державних підданих.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній здійснена спроба комплексного дослідження такого унікального джерельного комплексу, яким є фонд КЗС. Детально розглянуті різновидності документальних джерел, вперше застосований метод формулярного аналізу для їх вивчення. Класифікація джерел і проблемно-тематична систематизація зосередженої в них інформації, дали можливість виявити інформаційні потенції кожного виду джерел відносно заданої проблематики.

З новизни роботи випливає її цінність та практичне значення. Залучення цього джерельного комплексу до наукового обігу дозволяє не тільки встановити нові факти і провести уточнення відомих, але і в цілому, по-новому підійти до розгляду історії Нової Січі ще до появи публікації всього корпусу джерел.

Результати досліджень можуть бути використані для створення курсу історії України, написання конкретно-історичних робіт з історії запорозького козацтва та краєзнавства Дніпропетровщини, при

читачні лекції і в музейній практиці. Вони можуть стати внеском в археографічне вивчення цього джерельного комплексу.

Основні положення і висновки дисертації знайшли відображення в чотирьох статтях та виступах на міжнародній /1991 р./ конференції з проблем історії запорозького козацтва, краєзнавчих та підсумкових конференціях Дніпропетровського держуніверситету.

Структура. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, приміток, переліку використаних джерел і літератури.

ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується актуальність дослідження, вибачення його об'єкт, предмет, мета і завдання, сформульовані положення, які виможуться на захист, вказана методологічна основа, наукова новизна і практичне застосування результатів дослідження.

Перший розділ - "Основні джерелознавчі аспекти дослідження документів Коша Нової Запорозької Січі" - складається з чотирьох підрозділів. Перший серед них є оглядом діловодства Запорозької Січі. Відомо, що установою, яка забезпечувала діяльність центрального розпорядчо-виконавчого органа влади і управління Січі - Запорозького Коша, була військова канцелярія. Її функції та чисельний склад реконструюється на основі джерельних даних. Очолював канцелярію військовий писар, який здійснював загальне керівництво діловодством Коша, зосереджував у своїх руках різноманітну інформацію, як про внутрішні, так і зовнішньополітичні події, приймав участь не лише у проведенні, але і формуванні політики Запорозької Січі. В його підпорядкуванні знаходилися канцеляристи та підканцеляристи, що вели діловодство Запорозької Січі, через канцелярію проходило листування січового уряду з приватними і офіційними особами і установами сусідніх держав, внутрішні розпорядження. Жоден документ від імені Коша не виходив з канцелярії без відома військового писаря. Починаючи з полкових писарів були також набагато ширшими, ніж ведення канцелярських справ. Вони не тільки керували канцеляріями в палянках і на військових перевозах, але і виконували обов'язки посланців від Коша, очолювали комісії і депутації.

Найважливішими були в Військовій канцелярії давні традиції у складанні ділових паперів. Однак, за часів Нової Січі в канцеля-

річ впроваджуються російські форми діловодства, в чому, власне, виражалось прагнення самодержавної влади уніфікувати систему управління запорозьким краєм. Уже в 30-х р. XVIII ст. діловодство Січі у загальних рисах відповідало системі діловодства, що почала утверджуватися в Росії на поч. XVIII ст. Була встановлена певна система проходження документів, існували правила їх оформлення, обліку, принципи фіксації і узагальнення інформації. Документи складалися в січовій канцелярії спочатку в чорновому варіанті, потім готувалися відпуск і чистовик. Перші отримували номер, під яким реєструвалися у вихідних книгах. Серед вихідних матеріалів січової адміністрації, основний масив складають саме чорнові і копії. Вхідні матеріали також фіксувалися в книгах вступу; як і вихідні книги, вони, фактично, не збереглися. Окремі документи формувалися в Військовій канцелярії в справи за предметно-тематично-хронологічною або номінально-хронологічною ознакою. справи були описані і пронумеровані в межах року. Найвність нумерації і назв на діловодних обкладинках справ свідчать про розмір втрат, які спіткали це зібрання. Розгляд прийомів і методів ведення діловодства в січовій канцелярії, дає можливість зробити висновок про те, що Військова канцелярія була складовою частиною державного механізму Запорозької Січі, засобом проведення її економічної, соціальної і військової політики.

В другому підрозділі досліджені палеографічні та дипломатичні особливості документів Коша Запорозької Січі. Запровадження в Військовій канцелярії російських форм діловодства, збільшення об'єму господарсько-адміністративного, судового, дипломатичного листування, було безпосередньо пов'язане з утвердженням на Запорозжі такого типу письма як скоропис. На основі графічного аналізу скорописного письма, виділені великі групи документів, які відрізняються і своїм загальним виглядом, і стилем /під чим розуміються особливості графічного написання/. Виявлена залежність між походженням документів і характерними особливостями їх письма, взаємний вплив скорописного письма різних регіонів і графічних шкіл.

Встановлено, що документи запорозького походження написані письмом, що зберег. з перш за все, риси київського скоропису, письма нових українських начерків /скоропису, що поширюється на

Лівобережній Україні в др. пол. XVIII ст./, відчуло помітний вплив російського скоропису, і, сприймаючи нові форми зумовлені потребами життя, еволюціонізувало до письма, у якому максимальна розбірливість поєднувалася б із максимальною швидкістю. Розглянуті деякі найбільш сталі графеми літер, що зустрічаються в документах Коша. Спостереження над загальним виглядом матеріалу, на якому написані документи, їх філіграней, свідчать про широке використання в практиці діловодства Січі паперу російських мануфактур, і можуть бути вирішальними для визначення автентичності документів.

В третьому підрозділі розглянута історична доля архівних матеріалів Запорозької Січі. Відзначено, що Вітська запорозька канцелярія була фондоутворювачем великого зібрання документів "Вітської" або "Січової архіви". Встановлено співвідношення його з досліджуваним фондом Коша Запорозької Січі як початкової і наявної джерельної бази дослідження історії Нової Січі. Виходячи з цього, намічені деякі напрямки евристики архівосховищ Росії і України, з метою віднайдення джерел, що генетично пов'язані з документами Коша.

Четвертий підрозділ містить, виконану з метою з'ясування інформаційних можливостей джерельного комплексу, класифікацію джерел і систематизацію, наведеної в них інформації з конкретної проблематики. В результаті застосування принципів видової класифікації була виявлена видова структура фонду Коша Запорозької Січі, та виділені групи документів, виникнення яких було пов'язане з реалізацією певного виду діяльності січової адміністрації, і окремо - групу документів законодавчого характеру. Класифікаційна схема фонду може мати наступний вигляд:

1. Законодавчі документи: а/ укази, б/ грамоти, в/ універсали.
2. Діловодчі документи:
  - а/ адміністративно-розпорядчий вид: "ордер", "промеморія", "інструкція", "приказ", "наказ", "требование";
  - б/ інформаційно-звітний: "домошение", "известие", "сообщение", "реляция", "рапорт"; "екстракт", "справка";
  - в/ протокольний: "журнал", "инструмент", "записка";
  - г/ посвідчувально-рекомендаційний: "пашпорт", "билет", "ярлык", "свидетельство", "аттестат", "подорожня";

д/листу зня.

3. Описово-статистичні документи: "опись", "реєстр", "список", "перепись", "ведомость".
4. Церковні документи.
5. Судовиробничі документи: "казка", протокол допиту, "рота".
6. Приватно-правові документи: чолобитна, духовна, "розписка", "уговноваження", "обдучия".

Пропонована класифікація носить, в певній мірі, умовний характер, бо конкретні документи на практиці втілюють часто не одну, а кілька соціальних функцій. У такому випадку можливим є виділення серед них документів змішаного виду - різновидностей, а серед них - підрізнісидностей. Таке поглиблення класифікації, проведене на прикладі діловодних документів, в кінцевому результаті дало можливість з'ясувати, насамперед, сферу вичикнення, роль, яка відводилася джерелам цього виду в формуванні певних соціальних відносин, пізнати якомога більше історичних фактів через них, а в процесі продовження дослідження, з'ясувати ступінь вірогідності та автентичності самих джерел.

В кінцевому результаті було встановлено, що більшість джерел через властиві їм соціальні функції, акумулювали певні свідомства, що стосуються проблематики дослідження. Але особливо високий інформаційний рівень мають саме документи діловодного, статистичного, судовиробничого характеру та приватно-правові документи.

В процесі джерелознавчого дослідження використовувався метод формулярного аналізу для встановлення внутрішньої структури документів і їх соціальної природи. В розділі була дана характеристика основних методів історичного дослідження, на які спиралася автор для аналізу свідомств, що містяться в документах Коша Запорозької Січі.

«Шляхом застосування системного підходу і структурно-функціонального аналізу була створена система науково-історичних фактів, які висвітлюють участь Запорозького козацтва у залядненні і освоєнні земель Степового Подніпров'я.

Другий розділ - "Фонд Кош. Запорозької Січі як джерело для вивчення історії і розвитку земель Степового Подніпров'я" - складається з трьох підрозділів.

В першому серед них на документах Коша Запорозької Січі да-

рактизується загальне політичне становище Січі і політика російського царизму відносно неї. Залучення джерел законодавчого характеру з поєднанням з діловими документами Коша дало можливість розглянути цей процес в розвитку - починаючи з відновлення Січі на запорозьких землях до її зруйнування. Встановлено, що проведенням ряду заходів відносно запорожців, таких як побудова укріплених ліній і розміщення на території Запорожжя українських і російських військових команд, створення довкола Вольностей Запорозьких мережі військових поселень і укріплень, а на самих запорозьких землях - поселень колоністів, разом з іншими заходами економічного і політичного характеру, російський уряд намагався зменшити територію Війська Запорозького і обмежити компетенцію запорозької адміністрації щодо неї. Така політика змушувала Запорозький Кош домагатися складання опису своїх земель, законодавчого підтвердження прав на володіння ними.

В другому підрозділі виявлені інформаційні можливості документів Коша Запорозької Січі для розкриття окремих питань функціонування господарсько-адміністративного механізму цього державного утворення, висвітлені деякі аспекти економічного, політичного і культурного розвитку запорозьких паланок. Були введені до наукового обігу нові джерела, що стосуються територіально-адміністративного поділу Запорозької Січі в останні десятиліття її існування.

Зміст третього підрозділу стосується заходів Запорозького Коша до залиценню і освоєнню земель Вольностей Запорозьких. На останні роки існування Нової Січі припадає створення, за розпорядженням січового уряду, нових паланок на запорозьких землях. Це було відповідною реакцією на обмеження компетенції Коша царським урядом і запровадження військово-адміністративних методів управління краєм.

Уперечки між самодержавною владою і Запорозьким Кошем за землі і поселення, була однією з найбільш вагомих причин зникнення запорозького козацтва.

В заключенні підведені підсумки, зроблені основні висновки і слідження...

Комплексу документальних джерел, що складають фонд Коша Нової Запорозької Січі, займає важливе місце у структурі джерельної бази дослід-

ження історії запорозького козацтва. Він є одним з небагатьох компактних архівних зібрань, в якому, не дивлячись на втрати, зосереджені не розрізані документи, а їх сукупність, що відображає факти і події послідовно, у взаємозв'язку і взаємозалежності, в численних просторових і часових зв'язках.

В умовах відсутності публікації всього комплексу джерел ФХЗС, а також комплексного дослідження з метою з'ясування інформаційних можливостей даного зібрання, був здійснений суцільний подокументний аналіз всього масиву документів. Застосування такого підходу до розгляду документів разом з використанням різноманітних методів джерелознавчого аналізу і синтезу у поєднанні з методикою проблемно-історичних досліджень, дало можливість з'ясувати великий інформаційний потенціал цього джерельного комплексу, як для дослідження явищ локальної історії, так і висвітлення проблем історії Запорозького козацтва і України в цілому.

В результаті дослідження була встановлена внутрішня структура фонду. Проведена класифікація і систематизація документальних джерел, з урахуванням їх видових ознак, дала можливість розглянути особливості окремих груп /видів, різновидностей/ документів, розкрити їх внутрішню структуру, взаємозв'язок окремих елементів. Застосування формулярного аналізу дозволило виявити однотипні групи, ужити для їх аналізу методики, яка поєднувала елементи історичної критики з індивідуальним підходом.

Дослідження історичної місії запорозького козацтва в освоєнні значних степових просторів півдня України на документальних джерелах Коша Запорозької Січі, дозволило виявити ряд нових фактів і провести уточнення вже відомих, ввести до наукового обігу нові джерела з цієї проблематики.

Основні положення дисертації знайшли своє відображення в наступних публікаціях автора:

1. Запорозькі реліквії в колекції Дніпропетровського історичного музею. Дніпропетровськ, 1990. /0,3 д.арк./

2. Д.І.Яворницький як історик Нової Січі. Дніпропетровськ, 1991 /1 д.арк./.

3. Фонд Коша Запорозької Січі як джерело для вивчення історії Степової України. Виступ на міжнародній конференції, присвяченій 500-річчю українського козацтва. Київ-Дніпропетровськ, травень, 1991. /направлена для друку/ -0,8 д.арк./.

АНБ Ін. В. Стефанів
АНУРСР

4. Атестати запорозьких козаків в фондї Коша Нової Запорозької Стчі // Архіви України /направлена до друку/ /0,6 д.арк./

AB 26.217

AB 26.217